COVID-19 PANDEMİSİ GEREKÇESİYLE İKTİDARLARCA GETİRİLEN KISITLARIN SİYASAL VE TOPLUMSAL ETKİLERİ

Zeynep GAMBETTİ*

Öz: Bu yazıda siyasi iktidarların COVID-19 pandemisi ile mücadele etmek için kullandığı kısıt ve yasakların demokratik hak ve özgürlükler ile toplumsal eşitsizlikleri olumsuz etkileme potansiyeli ele alınacaktır. Temel sav, virüse karşı alınacak önlemleri alan iktidarların mahiyetinin gözden kaçmaması gerektiğidir. Neoliberal düzende iktidarlar sosyal devlet ilkesinden uzaklaşıp piyasa ve sermaye lehine karar vermektedirler. Emekçi ve düşük gelirliler biyopolitik stratejilerle güvencesizleştirilmiştir. Halk sağlığı öncelik olmaktan çıkmıştır. Önerilen pandemi politikalarının bu düzen içerisinde halk sağlığını aşan bazı amaçlar için kullanılması olasılığı mevcuttur. Yazı bu olasılıkları siyasi ve ekonomik olarak ikiye ayırdıktan sonra önce siyasi boyutu ele almaktadır. Burada biyopolitika kavramı açılarak COVID-19 krizinin hem toplumsal denetim, hem de kazanılmış hakların geriletilmesi tartışılacaktır. İkinci kısımda ise ekonomik eşitsizliklerin yanı sıra toplumsal cinsiyet ve kimlik gibi konularda COVID-19 pandemi yönetiminden kaynaklanan olumsuz koşullar irdelenecektir.

Anahtar sözcükler: COVID-19, otoriterleşme, denetim, eşitsizlik, neoliberalizm

The Social and Political Effects of Constraints Imposed by Governments in Response to the COVID-19 Pandemic

Abstract: *This article focuses on bans and constraints imposed by governments to combat the COVID-19 pandemic and aims to highlight the potentially negative effect of such measures on democratic rights, liberties and social inequalities. The main claim is that the assessment of such measures should take into account the nature of the political power determining them. Governments acting within the neoliberal order have distanced themselves from welfare state principles. Instead, political decision-making favors the market and capital. Working classes and low-income groups are being forced into precarity through biopolitical strategies. Public health is no longer a priority. It is highly probable that pandemic related measures will be used to pursue goals other than promoting public health. The article discusses this probability under two headings, starting first with the political implications of such measures and turning next to economic ones. The first part of the text examines the impact of the COVID-19 crisis on democratic backsliding and increased surveillance possibilities, taking the concept of biopolitics as the main axis of discussion. The second part looks not only at economic inequalities but also at gender and identity based imbalances generated by pandemic measures.*

Key words: *Covid-19, authoritarianism, surveillance, inequality, neoliberalism*

Krizler toplumların temelindeki yapısal sorunları gözler önüne serer, zira toplumun "normal" olarak algılanan işleyişini duraksatırlar. György Lukacs'ın deyimiyle, kriz anları kapitalizmin merceğinden kurtulmamıza ve dolayımsız bir bakış açısı geliştirmemize imkan yaratır **(Lukacs, 1971)**. Günlük hayatın temposu içerisinde kanıksanan, sorgulanmayan, hatta hiç fark bile edilmeyen birçok kronik sorun görünür hale gelir. COVID-19 krizi de aynen bunu yapmıştır: günümüz toplumlarına ayna tutmuş, yaşam tarzlarındaki pek çok yanlış ve eksiği gün yüzüne çıkarmıştır. Dahası, salgının küresel olması, sadece ulusal sınırlar içerisindeki çarpıklıkları değil, tüm dünyanın maruz bırakıldığı tahribatı da ifşa etmiştir. Pandemi, Nazi döneminin tanığı (ve kurbanı) olan Alman düşünür Walter Benjamin'in deyimiyle, bizi "emniyet frenini" çekmeye ve sorumsuzca yol alan bu treni durdurmaya davet etmektedir **(Benjamin, 1999)**. Bizi, yeryüzündeki kolektif yaşamımız açısından elzem ve hayati olan ile ikincil, gereksiz, kaçınılabilir, zararlı ve hatta ölümcül olan arasında bir ayrım yapmaya çağırmaktadır.

COVID-19 pandemisinin yarattığı krizin özelliği, siyasi buyruklarla kontrol altına alınabilecek veya sisteme para enjekte edilerek aşılabilecek bir kriz olmamasıdır. Yaşam ve ölüm üzerindeki egemenlik hakkı, ne ölü ne de canlı olan bir virüs tarafından gasp edilmiştir. Kanun hükmünde kararnameler veya otoriter refleksler virüsün öldürme gücünü azaltmak için yeterli olamaz, yayılmasını yavaşlatabilir ancak. Devletlerin özel sermayenin hizmetine sunduğu yardım paketleri ise siyasal otoritenin dikta ettiği sokağa çıkma yasakları yüzünden harap

*Doç. Dr., Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü (Emekli)
(ORCID No: 0000-0002-6986-2579)

Geliş Tarihi / Received : 17.11.2020
Kabul Tarihi / Accepted : 25.02.2021

olmuş ekonomileri canlandırmak için yeterli olmayacaktır, zira sekteye uğrayan üretim bulaş riskini göğüslemeden etkinleştirilemez. Refah devletinin aşındırılmasından bu yana ilk kez, siyaset ile ekonominin öncelikleri birbirinden ayrışmıştır. Bundan böyle öncelik *ya* ekonomiye *ya da* salgının kontrol altına alınmasına verilmek zorundadır. İkisini aynı anda idare etmek mümkün gözükmemektedir.

Buna rağmen siyasi iktidarların otoriterleşme veya en azından otoriter yöntemler kullanma eğilimi artmıştır. Yapılan bazı araştırmalar, COVID-19 pandemisinin başından itibaren çoğunluğu popülist-otoriter rejimlerde olmak üzere dünyadaki birçok hükümetin salgını "güvenlikçi" metotlarla yönetmeye meyil ettiklerini göstermektedir **(Kavaklı, 2020)**. Sokağa çıkma yasakları, genel veya seçici/ayrımcı mobilite kısıtlamaları, seyahat engelleri, halkın hareketlerini denetlemeye ve kayıt altında tutmaya yarayan uygulamaların geliştirilmesi, protesto ve yürüyüşlerin COVID sebebiyle yasaklanması, basın özgürlüğünün kısıtlanması ve hatta Macaristan gibi ülkelerde olağanüstü hal ilan edilerek meclisin by-pass edilmesi gibi yöntemlerin "halk sağlığı" adına meşrulaştırıldığı bir dönemden geçmekteyiz. Savaş, terör saldırıları, doğal afetler ve krizler iktidarlara toplumsal muhalefeti bastırma, demokrasiyi askıya alma, temel hakları kısıtlama ve yandaş sermayedarlara yeni rant alanları açma fırsatı verir **(Klein, 2010)**. Yuval Noah Harari, virüsün "totaliter rejimleri güçlendirebileceğini" dahi iddia etmiştir **(Harari, 2020)**.

Bu dönemin bir başka özelliği, "antroposen çağı" adını verdiğimiz ilişkiselliğin hakim olmasıdır. Antroposen, gezegen çapında bir dönüşüme işaret etmektedir. Doğa ile insan arasındaki mesafenin azalması, insan faaliyetinin doğayı şekillendiren ve etkileyen en önemli faktör haline gelmesine yol açmıştır. Virüsler de tıpkı diğer mal ve hizmetler gibi, piyasa ekonomisinin dolaşım kanallarını kullanarak yayılmakta; insanlarla birlikte, insanların kurduğu toplumsal düzenin fay hatlarında serpilip gelişmektedirler. Antroposen, en iyi algoritmaların ve pandemi modellemelerinin bile güvenilir bir şekilde öngöremeyeceği zincir reaksiyonları içeren, çok bilinmeyenli, son derece girift ilişkiler arasında karmaşık bir nedenselliği ifade etmektedir. Antroposen merceğinden bakıldığında, kamusal alanda dolaşıma giren bazı söylemlerin aksine, COVID-19 virüsünün insana bulaşmasının genel geçer anlamda "doğa" ile alakası olmadığını söylemek mümkündür. COVID-19 pandemisini insan faaliyeti üretmiştir. Günümüz toplumlarının üretim ve tüketim biçimleri, dev megapollerde yüksek nüfus yoğunluklarının oluşması, gittikçe artan seyahat oranları ve insan faaliyetinin doğayı kirletme kapasitesinin hızla artması yüzünden hem iklim değişmekte, hem de vahşi hayvanların doğal yaşam alanları mutlak biçimde daralmaktadır. İnsanlarla teması olmayan birçok canlı artık şehirlerin çeperlerinde, insanlarla iç içe yaşamak zorunda bırakılmıştır. Bilim insanlarına göre bu gayri-doğal etkileşim, sadece biyolojik çeşitliliği azaltmakla kalmamış, insanlığın da yeni virüslere, hastalıklara, felaketlere maruz kalmasına yol açmıştır **(Quammen, 2020)**. İnsanoğlu hem doğayı, hem de kendini öldürmektedir.

İklim değişikliğinin aklımıza hayalimize gelmeyecek felaketlere yol açacağının onlarca yıldır dillendiriliyor olmasına rağmen, siyasi iktidarların birkaç göstermelik rötuştan ileri gitmediği aşikardır **(Schwartz, 2020)**. 2003 yılında Güneydoğu Asya'yı kasıp kavuran SARS ve 2012'de Orta Doğu'dan yayılan MERS gibi virüs salgınlarından beri (hatta besi hayvanlarının endüstriyel gıdayla beslenmesi yüzünden türeyen "deli dana" ve scrapie felaketlerinden beri) epidemiyologlar ve diğer uzmanlar hazırlıklı olmaları için hükümetleri uyarmaktadır **(Mackenzie, 2020)**. Ama bugün anlıyoruz ki, bu uyarılar hiç yapılmamış gibi hastanelerde salgın için gerekli olan altyapı azaltılmış, sağlığa harcanan kamu akçesi asgariye indirilmiş, tarım ve hayvancılık ürünlerinden azami verim alabilmek için genetiği değiştirilmiş gıda üretimini özendirilmiş, bu gıdaların tüketimi teşvik edilmiş ve halk sağlığını tehdit eden durumlar hakkındaki risk raporları görmezden gelinmiştir. Aksine, özel sağlık sistemlerine destek verilmiş, kaynakların kısıtlı olmasına rağmen nüfus artışı politikaları türetilmiştir. Bugün COVID-19 pandemisini kontrol altına alabilmek için uygulanan otoriter politikalar şimdiye kadar alınmamış olan önlemleri telafi etme çırpınışıdır bir anlamda.

Kısacası, COVID-19'un öldürücü gücünü sadece biyolojik veya tıbbi çerçeveyle açıklamak yetersiz olacaktır. Nüfusun hangi kesimlerinin ne zaman ve ne ölçüde virüse maruz kalacağı tıbbi değil, siyasi ve ekonomik kararlar aracılığıyla belirlenir. Böylesi kararların alınmasında iktidardaki hükümetin tarihi ve doğası, nüfusun özellikleri, ekonomik durum, sağlık sisteminin kalitesi, hakim sınıfların eğilimleri ve örtük amaçları, kurumsal şeffaflık derecesi ve bağımsız medya kuruluşlarının mevcudiyeti gibi faktörler etkili olur.

O halde pandemi yönetimi açısından sorulması gereken önemli sorulardan biri, günümüzdeki siyasi iktidarların mahiyetidir. İster otoriter, ister demokratik

olsunlar, 1970'lerin ortasından itibaren dünyanın hemen hemen her ülkesinde başat hale gelen sistem, neoliberal ekonomi ve piyasa mantığıdır. Neoliberalizmin etkisiyle siyasi iktidarlar sosyal refah anlayışını altüst etmiş, toplumsal kaynakları kamudan özele kaydırmış, piyasanın politik iradeden daha yetkin bir karar mekanizması olduğu masalını gerektiğinde zor kullanarak empoze etmiştir. Önceliğin büyük sermayedara ve finans kurumlarına verilmesini öngören neoliberalizm, sosyal hizmetlere ve emekçi sınıfa ayrılan bütçenin "kemer sıkma" politikaları kisvesi altında daralmasına yol açmıştır. Neoliberal dönüşüm, doğal ve yapılı çevreyi, geçim kaynaklarını, kültürel mirası, entelektüel ve duygusal enerjileri, yaratıcılığı ve kendiliğindenliği tüketen ekonomik güçlerin gelişmesini sağlamıştır. Buna, Şili ve Türkiye'de olduğu gibi askeri darbeler, IMF'nin empoze ettiği kemer sıkma politikaları, kitlesel işten çıkarmalar, sol alternatifin bastırılması, sendikaların ve halkın susturulması eşlik etmiştir **(Harvey, 2007)**. Piyasanın ve finansal sermayenin küresel ölçekte yegane belirleyici konuma yükselmesi bu türden baskıcı uygulamalar sayesinde gerçekleşmiştir. Bunlara rağmen, virüsün "küçük bir grip" olmadığı anlaşılır anlaşılmaz, piyasanın yasalarının kutsal olduğuna dair her gün yinelenen siyasi nakarat keskinliğini kaybedivermiştir. Devletin küçülmesine yol açan neoliberal mantranın sorgulanamaz olduğu ülkelerde bile, toplum yararına devreye sokulmak üzere büyük miktarda kamu fonları peyda edilmiştir. Bu, piyasaların kendi kendine sürdürülebilir olmadığının kanıtlarından biridir. Ekonominin sözde değişmez yasalarının siyasi müdahale ve desteğe bağımlı olduğu gerçeği açıkça ortaya çıkmıştır.

COVID-19, neoliberal yönetim sisteminin maruz kaldığı ilk gerçek sınavdır. Salgın şunu ortaya koymuştur: ölüm politikasına değil, acilen yaşam politikasına ihtiyacımız vardır. Siyasi iktidarları şaşırtan da budur. Koronavirüse karşı mücadelede kullanılan "savaş" dili, siyasi erkin bu "görünmez düşmanla" mücadele etmeye ne denli hazırlıksız olduğunu göstermektedir. İktidarlar, öldürme veya ölüme terk etme repertuarlarını değiştirmekte zorlanmaktadırlar. COVID-19'a karşı verilecek mücadele; bakım, yaşatma ve koruma siyasetine doğru bir geçiş yapabilmeyi gerektirmektedir. Ancak bu dili ne siyasi, ne de ekonomik iktidar odakları konuşabilmektedir.

Bu yazının konusu, yaşatma kisvesi altında sürdürülen ölüm siyasetini açığa çıkarmaktır. Başka deyişle, virüsten çok düzenin öldürücülüğünün altını çizmektir. Siyasi ve ekonomik düzen farklı biçimlerde öldürdüğü için, yazı bu iki temel alanı birbirinden analitik anlamda ayırarak ilerleyecektir. Neoliberal dönemde siyaset ve ekonominin iç içe geçmiş olduğu aşikar olsa da, aşağıda tasvir edilecek olan pratikler farklı kesimleri farklı biçimlerde vurmaktadır.

Maske, siyasetin hangi suretini gizliyor?

COVID-19 pandemisi döneminde yüzü aşkın ülkede yapılan bir araştırmaya göre, hak kısıtlamaları istinasız her ülkede uygulanmıştır. Halk sağlığı öne sürülerek çıkartılan olağanüstü hal kanunları, seyahat kısıtlamaları, toplantı ve yürüyüş yasakları, yürütme erkinin demokratik hak ve özgürlükleri ihlal etmesi için kapı açmıştır. Yeni teknolojiler kullanılarak gerçekleştirilen gözetleme, denetleme ve kayda alma pratikleri yaygınlaşmış, meclis denetimine tabi olmayan kanun hükmünde kararname kullanma oranı artmıştır. Kazanılmış haklar geriletilmiştir. En otoriter ülkelerde medya üzerindeki kısıtlamalar, gazetecilerin kovuşturulması ve hükümetler tarafından algı operasyonları yürütülmesi belirgin derecede artmıştır **(Kavaklı, 2020)**. Demokratik ülkelerde ise yürütme erkinin yetkileri, varolan siyasal teamüller ve kanunlar sayesinde en azından bir miktar sınırlandırılabilmiştir. Buna rağmen, Almanya, Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda ve İskandinavya ülkeleri hariç dünyadaki hemen hemen her ülkede hak ihlalleri olmuş ve gücün kötüye kullanılması (veya en azından orantısız güç kullanımı) ihtimali artmıştır **(V-Dem, 2020)**.

Birkaç örnek vermek gerekirse

İngiltere: Brexit yüzünden sarsılmış olan İngiltere'de Başbakan Boris Johnson polise virüs taşıdığına dair şüphe uyandıran herkesi göz altına alma yetkisi veren bir kanun geçirmiştir. Eleştiriler yüzünden daha sonra bazı maddeleri değiştirilen kanun, hükümete 2 yıl boyunca kamusal alanda toplu gösterileri kısıtlama veya yasaklama yetkisi de vermektedir. Uluslararası Af Örgütü'ne göre kanun, suistimal edilmeye ve ayrımcı bir biçimde uygulanmaya açık olması dolayısıyla kaygı vericidir **(Amnesty International, 2020a)**.

ABD: Başkan Donald Trump, COVID-19 pandemisini Meksika sınırında daha sert uygulamalara önayak olmak ve sığınma hakkını kısıtlamak için gerekçe haline getirmiştir. 2020 Mart'ında sığınmacıların ülke içinde yerleştirilmesi durdurulmuş, çok az sayıda sığınmacıya müsamaha gösterilmiştir. Trump yaz aylarında Black Lives Matter (Siyah Hayatlar Önemlidir) protestolarını önlemek amacıyla COVID-19'u bahane etmiş, buna rağmen kendi seçim mitinglerini iptal etmemiştir **(Mhajne ve Whetstone, 2020)**.

İsrail: Her ne kadar Orta Doğu'nun yegane demokrasisi olarak Batı'da övgü alıyor ise de, Binyamin

Netanyahu'nun iğreti bir koalisyonla yönettiği İsrail'de salgın ile mücadele önlemleri çeşitli hak ve yetki ihlaline gerekçe olmuştur. Salgına karşı alınacak önlemler ile terörizmle mücadele önlemlerinin birleştirildiği bir torba yasa Parlamento'dan gece yarısı geçirilmek suretiyle kabul edilmiştir. Yasa, Netanyahu'ya COVID-19 gerekçesiyle mahkemeleri kapatmak ve böylece hakkındaki yolsuzluk suçlamalarıyla yüzleşmekten kaçmak fırsatı yaratmıştır **(Mudde, 2020)**. İsrail'de ayrıca, biraz sonra ele alınacak olan gözetleme teknolojilerinin kötüye kullanıldığına dair işaretler de yaygınlaşmıştır. Salgın yönetme bahanesiyle kişisel verilerin korunması kanunu ihlal edilmiştir **(Mhajne ve Whetstone, 2020)**. Devletin izleme aygıtları halkın rızası alınmadan devreye sokulmuş, cep telefonu datası toplanmaya başlanmıştır. Netanyahu ayrıca meclisi kapatmış ve yaz aylarından itibaren ülke çapında halk ayaklanmalarına sebep vermiştir. Protestolara cevabı ise COVID-19 ile mücadele adına olağanüstü hal yasasının süresini uzatmak ve bu sayede gösterileri yasaklamak olmuştur.

Macaristan: Başkan Viktor Orban, COVID-19 gerekçesiyle olağanüstü hal ilan etmiş, ülkeyi kanun hükmünde kararnamelerle yönetmeye başlamıştır. Basın özgürlükleri törpülenmiş, toplantı ve yürüyüşler yasaklanmıştır. Buna rağmen Macaristan'da sokağa çıkma yasakları sona erer ermez halkın protesto gösterilerinde bulunduğunu da eklemek gerekir.

Polonya: Macaristan gibi Polonya'da da kanunlarda demokratik yolları es geçerek değişiklikler yapılmıştır **(Weglarczyk, 2020)**. Seçim kanunu, hiç bir tartışmaya mahal vermeden bir gecede değiştirilmiştir. Bu değişiklikler bir "torba yasa" içerisinde oylanmış, Polonya ekonomisinin COVID-19 salgınından korunmasına yönelik önlemler de bu torbanın içine koyulmuştur. Başkan Andrzej Duda, muhalif partilerin seçim kampanyalarının önüne çeşitli engeller çıkarırken, kendi kampanyasını yürütmekte beis görmemiştir. Ülkeyi popülist otokratik yöntemlerle yöneten PiS partisi ayrıca son dönemde kürtajı neredeyse imkansız hale getiren bir yasa geçirmiş ve kadın haklarında büyük bir geri adım atmıştır.

Hong Kong: Hükümet, COVID-19 gerekçesiyle sokak protestoları ve gösterilerini yasaklamıştır. Pandemi dönemini fırsat bilerek kanunlarda yaptığı değişiklikler Çin'in güdümünü arttırmaya yöneliktir. Bu sebeple halk Mayıs'ta yeniden sokağa dökülmüş ve protesto eylemleri düzenlemeye başlamıştır **(Mhajne ve Whetstone, 2020)**. Buna karşılık hükümet, çıkardığı yeni ulusal güvenlik yasalarını demokrasiyi savunan göstericilere karşı kullanma yoluna gitmiştir. Bahsi geçen kanun, Eylül'de yer alması gereken seçimlere aday olan bazı demokratların listelerden silinmesinin bahanesi olmuştur. Seçimler ise pandemi zikredilerek bir yıl ileriye atılmıştır.

Türkiye: Hafta içi sokağa çıkma yasakları, önce 65 yaş üstü bireylere, daha sonra da 18 yaş altındakilere uygulanmış, hukukun ayrım gözetmeme ilkesi ihlal edilmiştir. COVID-19 istatistikleri kamuoyuna şeffaf olmayan bir biçimde sunulmuş, sadece yurtiçinde değil, yurtdışında da veriler hakkında şüphe doğmasına yol açılmıştır. Türk Tabipleri Birliği'nin son döneme ait bir değerlendirmesinde; Sağlık Bakanlığı'nın sunduğu turkuaz tablo ile sahanın hâlâ ciddi biçimde çelişmekte olduğu, test sayısının kaç kişiye test yapıldığı bilgisini barındırmadığı, sağlık çalışanları başta olmak üzere, risk gruplarının öncelikli ele alınmadığı, hasta sayısının hastaneye yatan kişileri mi yoksa PCR testi pozitif olanları mı gösterdiğinin bilinemediği, ortalama temas süresinin ve filyasyon oranının gerçekle bağdaşmadığı not edilmiştir **(TTB, 2020b)**. MHP Genel Başkanı ve Cumhur Koalisyonu ortağı Devlet Bahçeli'nin TTB'nin kapatılmasını ve yöneticilerine adli işlem yapılmasını istemesiyle birlikte, Hükümet'in salgın yönetimi stratejisinin eleştirisi kriminalize edilmeye başlanmıştır.

Cezaevlerinde COVID-19'un yayılmasını yavaşlatmak üzere, aralarında mafya liderleri, tecavüzcüler ve katiller olmak üzere 90.000 tutuklu ve hükümlüyü tahliye eden Hükümet, seçilmiş Kürt siyasetçileri ve Osman Kavala gibi siyasi muhalifleri parmaklıklar arasında bırakmayı tercih etmiştir. "Siyasi suçluların" içeride tutulmaya devam etmesi, pandemi sürecinin iktidara bazı kesimleri "ölüme terketme" imkanı yaratmasına bir örnektir. Dahası, dikkatlerin salgınla mücadeleye döndüğü Mayıs ayında, cezaevinde olan 21 HDP'li belediye eş başkanına ek olarak 8'ini daha gözaltına almış, DTK ve HDP'nin çeşitli kademelerindeki üye ve çalışana gözaltı uygulamıştır **(Gül, 2020)**.

Görüldüğü gibi, popülizm ve otoriterleşme eğilimlerinin de ciddi oranda arttığı bu dönemde, hükümetler COVID-19 yüzünden elde ettikleri olağanüstü yetkileri kötüye kullanabilmekte, bu yetkileri hangi sınırlar dahilinde kullanabileceklerine dair hukuki çerçevenin zayıf olduğu ülkelerde ise tam anlamıyla COVID fırsatçılığı yapabilmektedirler. Üstelik pandemi hızını kestikten sonra bu yetkilerin geri alınıp alınamayacağı konusunda soru işaretleri mevcuttur.

COVID ve denetim toplumu

Burada gözetleme, izleme ve denetim teknolojilerine ayrı bir yer ayırmak gerekir. Bu teknolojilerin

pandemi **yönetiminde kullanımını** DSÖ'nün bizzat kendi salık vermiştir **(Hanrieder ve Kreuder-Sonnen, 2014)**. Hatta Çin'de COVID-19 virüsü ilk yayılmaya başladığında vakaların ve bulaş riskinin takibini sağlayan cep telefonu uygulamalarının kullanılmasını övmüş ve diğer hükümetlere de benzer yöntemler kullanmalarını tavsiye etmişti. Bu, salgınla mücadelede faydalı ve hatta bazılarına göre zaruri bir yöntem olsa da, beraberinde getirdiği siyasi sakıncalar hiç de azımsanacak boyutta değildir. Bunu açmakta fayda vardır.

Denetim toplumunun özünde, bireyler ve bunların devinimleri hakkında mümkün olduğunca çok ve çeşitli bilgi toplamak vardır **(Harcourt, 2015)**. Bunlar arasında görsel bilgi (Mobese, kamera, dijital fotoğraf), istatistiksel bilgi (özel sektör ve medyanın yaptıkları da dahil tüm anketleri içeren veri bankalarının oluşturulması), dijital bilgi (internette gezinme, tıklama, arama, sosyal medya üzerinden ilişkilenme verileri), toplanan bilginin tek merkeze yönlendirilmesini sağlayan vatandaşlık ve vergi numaraları gibi teşhis amaçlı damgalama metotlarını saymak mümkündür. Denetim, bireylerin iktidar tarafından belirlenen normlara uygun hareket etmelerini sağlar, normdan sapan davranış şekillerinin tespit edilmesini kolaylaştırır. Geliştirilen yeni teknolojiler sayesinde herhangi bir kentsel mekandaki "normal" devinimin algoritması alınacak (örneğin, normal trafik akışı, yürüyüş hızı, mekana girme ve çıkma oranı), buna uymayan "anormal" hareketler anında kolluk güçlerine iletilecektir. Tüm bunlar yurttaşlara güvenlik gerekçesiyle kabul ettirilmekte ve içselleştirme yoluyla günlük hayatın bir parçası haline getirilmektedir.

COVID-19 vaka ve bulaş takibi için son hızla üretilen HES kodu ve cep telefonu uygulamalarının bu gidişatı daha da karmaşık hale getireceği kesindir. Beher bireyin günün her anında nerede bulunduğunu, nereden nereye gittiğini, kimlerle temas ettiğini, bulunduğu yerlerde ne kadar zaman geçirdiğini ve günlük devinim algoritmasının ne olduğunu kayıt altına alabilen bu uygulamalar, özel hayatın gizliliği ilkesini ihlal ettiği gibi, halk sağlığı kaygısından çok daha farklı amaçlara da hizmet edebilecektir. Bu uygulamalardan elde edilen sonuçlar sadece sağlık uzmanlarının değil, aynı zamanda güvenlik güçlerinin, özel şirketlerin, siyasetçilerin, hatta uluslararası kuruluşların dahil olduğu karmaşık bir ağ tarafından kullanılabilecektir **(Peron, Durarte, Simões-gomes, Nery, 2020)**. Örneğin bu teknolojiler, kentsel mekanlarda bir toplantı veya gösteri düzenlenmekte olduğunun derhal tespit edilmesini sağlayabilir. Bu, demokratik protestoların kolluk kuvvetleri tarafından bastırılma sıklığını büyük oranda yukarı çekecektir. Kitlesel bilgi toplama kapasitesinin artması ayrıca özel şirketlerin davranışlarımızın algoritmasını çıkartmak suretiyle daha sübliminal tüketim itkileri geliştirmesini sağlayacaktır **(Morozov, 2020)**.

İşaret edilen bir diğer sakınca da, gözetleme ve denetleme teknolojilerinin bireylerin iktidara karşı çıkma olasılığını azaltmasıdır. Sağlık söz konusu olduğunda fiziksel mesafe kurallarına uymak akılcı olmakla beraber, bedenlerin her hareketini kontrol eden uygulamaların bireylerde disipline edici bir etki yaratması demokratik muhalefet açısından hiç de sakıncasız değildir. Toplumsal gözetim, özdenetim ve oto sansür reflekslerinin gelişmesine yol açar. Bilgi toplama yöntemlerinin nereye kullanıldığı konusunda şeffaflık olmaması, bilgilerin anonim değil de ismi-cismi belli bireyler hakkında toplanması, ve halihazırda var olan diğer denetim ve gözetim mekanizmalarına eklemlenmesi, hak ve özgürlüklerin gayet sinsi yollarla kısıtlanmasına da yol açacaktır **(Peron, Durarte, Simões-gomes, Nery, 2020)**. Nitekim, aralarında Toplumsal Bilgi ve İletişim Derneği'nin (TBİD) de bulunduğu yüzden fazla küresel STK, COVID-19 ile mücadelede kullanılan dijital gözetim teknolojilerinin insan haklarına saygılı kullanılması yönünde hükümetlere bir çağrıda bulunmuştur **(TBİD, 2020)**.

Pandemi kontrolünün güvenlikçi bir zihniyetle yönetilmeye başlanması ulusal güvenlik aygıtlarıyla iç içe geçmesini de bir arada getirmiştir. Belirli biyotehdit algılarına karşılık otoriter ve hatta militarist önlemlerin alınmasının yolunu açan güvenlikçi zihniyette DSÖ'nün sorumluluğu büyüktür **(Sanford, Polzer, McDonough, 2016)**. DSÖ'nün büyük ilaç şirketleriyle olan ilişkisi de göz önünde bulundurulduğunda, güvenlik ve sağlığın neoliberal ekonomik çıkarlarla nasıl girift bir ilişki içinde olduğu ortaya çıkar. Bu çıkarlar doğrultusunda biyolojik risk ve tehdit algılarının geliştirilmesi, siyasetin önleyici tedbir ve hazırlık gibi hedeflere odaklanmasını meşru kılar. Hazırlıklı olmanın gereklerinden biri, gözetim ve denetim teknolojilerinin pandeminin vuku bulmadığı dönemlerde de sürekli kullanımıdır.

Yaşam ve ölüm arasında biyopolitika

Biyopolitika kavramı işte bu yüzden çok önemlidir. Biyopolitika, "yaşam" adını verdiğimiz olgular ve ağlar bütününün siyasetin nesnesi haline geldiğini anlatır. Kavramı ortaya atan Fransız düşünür Michel Foucault'ya göre biyopolitika 17. ve 18. yüzyıllarda

hakim yönetim şekli haline gelmeye başlar **(Foucault, 2007)**. Siyaset kurumlar, kanunlar ve egemenlik gibi belirli alanlarla sınırlı kalmak yerine gelir dağılımı, hijyen, sağlık, kentsel mekan, demografi gibi alanları de düzenler hale gelmiştir. Yani yaşamın kendisi siyasetin ilgi ve denetim alanına girmeye başlamıştır. Ancak hukuk veya egemenlik alanından farklı olarak yaşam alanı kanunlarla veya buyruklarla düzenlenemez. Farklı iktidar tekniklerinin gelişmesine yol açan bu süreçte siyaset gitgide toplumsal yaşamın kılcal damarlarına kadar inmiş ve düzenlemenin bir şartı olarak toplumsal davranış kalıpları hakkında bilgi toplama faaliyetleri gitgide yaygınlaşmıştır. Egemenlikle biyopolitika arasındaki fark şudur: egemenlikte bireyler kanunlar ve siyasal kararlar hakkında bilgi sahibi olmak zorunda iken, biyopolitika siyasi iktidarın bireyler üzerinde bilgi toplamasını gerektirir. Bu bilgi, siyasetin toplumsal yaşama müdahale etmesi için elzemdir. Müdahale ise sadece kanunlar ile değil, yönetmelikler, kıstaslar, norm ve hedefler koyma, bunları özendirme, anomalilere karşı önlem alma, denetleme, vergilendirme ve cezalandırma sayesinde kitlesel etkiler yaratma yoluyla gerçekleştirilir. Böylesi siyasal müdahalelerin çeşitli kurumları, özel sektörü, sivil toplum örgütlerini, medyayı ve hatta uzmanları işin içine katmadan gerçekleşmesi mümkün değildir. Tüm bu mercilerin geliştirdiği söylemler de davranışları belli yönlere doğru çekmek için araçsallaşır. Algı yönetimi devreye girer. Kısacası, biyopolitik iktidar, topyekûn bir örgütlenme gerektirmektedir. Amaç, istatistiki bilgiler üzerinden hesaplanan toplumsal eğrilerin belli seviyelere çekilmesi ve bu seviyelerin güvence altına alınmasıdır. Neoliberal bir ekonomi politikası güden ülkelerde öncelikli olarak güvence altına alınması gereken eğriler piyasa eğilimleri ve kar oranlarıdır **(Lemke, 2014)**.

Biyopolitikanın bizi burada yakından ilgilendiren iki temel boyutu vardır:

(a) Neyin "yaşam" olduğuna karar veren, yaşam hakkını tanımlayan, sağlık hizmetlerine kimin nasıl ulaşacağını belirleyen, hangi yaşamların korunacağına, hangilerinin ölüme terk edileceğine veya bilfiil yok edilebileceğine karar veren merci siyasal iktidardır.

(b) Ama biyopolitika ayrıca yaşatmak için öldürmenin şart olduğunu açığa çıkartır. Siyasi iktidar bir taraftan yaşatmak için gerekli düzenlemeleri yaparken, diğer taraftan öldürür veya ölüme terk eden, yani "makbul ölüm" kıstaslarını belirleyen mercidir.

Biyopolitika en nihayetinde bir toplum mühendisliği tekniğidir ve insanları sayısal ünitelere indirmeyi gerektirir. Korona virüsü salgını özelinde örnek vermek gerekirse, toplum mühendisliği virüsün yayılma eğrisini zamana yayma amacını güder. Nüfusun tamamının yönetimini hedefleyen bu tür uygulamalar, tekil ve biricik olanı sayıya indirgerler. Örneğin, hastalık yüzünden oluşan kırılganlığa hastanın kendisinin, ailesinin, yakınlarının, hatta doktor ve hemşirenin bakışı farklıdır; siyasetçi, teknokrat ve uzmanların bakışı ise farklı. Berikiler açısından kırılganlık, Estelle Ferrarese'nin (2020) deyimiyle bir risk hesabına dönüşmek durumundadır. Risk yönetimi sadece COVID-19 teşhisi konanları değil, henüz hastalığa yakalanmamış olan nüfusu da içerir, nüfusun tamamının denetlenmesinin gerekçesi haline gelir.

Burada sinsi olan şudur: biyolojik kırılganlık, siyasal kırılganlığa davetiye çıkarır. Salgın süresince temel hakların askıya alınması – ve bunun toplum tarafından sorgusuz sualsiz kabulü – hakların da ne denli kırılgan olduğuna işaret eder. "Güvenlik" söz konusu olunca toplumun çoğunluğu hak kaybından rahatsız olmaz, hatta bunun savunuculuğuna soyunur. Fazlasıyla eleştirel olanları eleştirmeye kalkar.

Vurgulanması gereken bir husus, biyopolitikanın sadece hükümetlerin tasarrufunda olmadığıdır. Bilim insanları ve hatta sağlıkçıların bile yeri gelince biyopolitik iktidar uyguladığını veya biyopolitik düzenin kör noktalarını örttüğü söylenebilir. O halde COVID-19'un getirdiği ve götürdüğü eşitsizliklere neoliberal kapitalist ekonominin ürettiği biyopolitika açısından bakmak bize farklı bir perspektif kazandıracaktır. Toplumsal denetim, topyekun müdahale, karantina ve sokağa çıkma kısıtlaması gibi pratiklerin salgın döneminde nasıl biyopolitik etkiler yarattığını, varolan iktidarların niyet ve niteliklerini nasıl yansıttıklarına bakmakta fayda vardır.

Ekonomik eşitsizliklerin maskesi

COVID-19'un küresel ve eşitleyici etkilerinin ne olduğuna bakmakla başlayabiliriz:

1. Pandemi özelliği, yani sadece bir ülkeyi veya bölgeyi değil, tüm dünyayı tehdit ediyor olması;

2. Yalnızca gelişmekte olan ülkelerde değil, gelişmiş ülkelerde de ölüm ve ekonomik zorluklara yol açıyor olması;

3. Tüm ülkelerin birbirine ne denli bağımlı olduğunu, ulusal sınırların ne denli geçirgen olduğunu göstermesi;

5. Tüm sınıfları, zümreleri, dini ve etnik grupları farklı derecelerde de olsa etkilemiş olması;

6. Siyasal iktidarların tamamının pandemiye hazırlıksız yakalanmış olması ve el yordamıyla ilerlemeleri;

7. Siyasal, ekonomik, sosyolojik ve düşünsel bir takım ezberleri bozması.

UC Berkeley'de siyaset kuramcısı olan Wendy Brown daha da ileri giderek toplumsal hiyerarşinin COVID-19 yüzünden alt üst olduğunu iddia etmektedir. En üsttekiler, emeğini sömürdükleri alttakilerin sağlıklı kalmasını ister hale gelmiştir, zira köle efendiyi, işçi patronu artık öldürebilecek durumdadır **(Brown, 2020)**.

Tüm bu gözlemler doğrudur elbet. Ama küreselleşen ölüm tehlikesi karşısında bir yaşam dili üretilmesinin önündeki en önemli engel neoliberal kapitalizm ve buna hizmet eden siyasettir. Bu düzen değişmedikçe COVID-19'un ne bugün, ne de gelecekte kalıcı bir eşitlenme getirmeyeceğini düşünmemizi gerektirecek birçok temel unsur vardır.

Bunu sadece Türkiye özelinde göstermek gerekirse: AKP hükümeti salgın yönetimi süresince sendika ve konfederasyonların, meslek odalarının, muhalif siyasi partilerin önerdiği tedbirlerin hiç birini almamıştır **(DİSK, 2020)**. İşten çıkarmaları yasaklamamış **(Sol Haber, 2020)**, tam tersine ücretsiz izni kolaylaştırmış, küçük esnafı destekleyecek adım atmamış, işsizler için koşulsuz işsizlik maaşı ödenmesini gündeme almak yerine kıdem tazminatlarını törpülemeyi amaç edinmiştir. Tüketici ve konut kredilerini, elektrik, su, doğalgaz ve iletişim faturalarını ertelememiş, düzenli geliri olmayan yoksulları, göçmenleri, tutuklu ve hükümlüleri koruyacak düzenlemeler yapmamıştır. Tüm bunların yerine IBAN numarası vererek halktan yardım toplanmaya başlanmıştır. Dahası, doğayı ve iklimi olumsuz etkileyecek, potansiyel virüslere kapı açacak icraatlarını durdurmaktansa koruma altına alınan alanların maden, turizm ve baraj faaliyetlerine açılmasının önünü açan bir yönetmelik çıkarmıştır **(Yeşil Gazete, 2020)**. Ayrıca bilim insanlarının uyarılarına rağmen Kanal İstanbul Projesi'nin ilk ihalesini yapmıştır **(Akyol, 2020)**. Birlik ve beraberlik söylemlerine karşın fiiliyatta verilen mesaj şudur: devlet çalışanın değil, büyük sermayenin ve ona yeni rant alanları sağlayacak projelerin yanındadır.

Ali Kocabaş'ın (2020) çok kapsamlı "Eşitsizlik ve COVID-19" yazısında ve TTB'nin "COVID-19 Pandemisi 8. Ay Değerlendirmesi"nde pandeminin çalışma hayatı üzerindeki etkilerine dair verilen bilgileri burada tekrarlanmasına gerek yoktur **(TTB, 2020b)**. Kocabaş'ın da çarpıcı bir şekilde belirttiği gibi, "insanların ölümünden büyük oranda sosyal eşitsizlik sorumludur." Burada sadece yasak ve kısıtlamalardan doğan eşitsizlikleri ve çarpıklıkları belirli başlıklar altında toparlamak ve biyopolitik açıdan birkaç ek yapmakla yetineceğim.

A. Yaşatayım derken ölüme terkedilenler

(1) Evden veya uzaktan çalışma olasılığı olmayan kesimler:

Kapanmanın ve sokağa çıkma kısıtlamasının COVID-19'un yayılmasını önlemek için uygun çözüm olduğu önerisi, bundan kaynaklanacak sosyal eşitsizlikleri düzeltmeye yönelik bir kamu politikasıyla telafi edilmediği takdirde nüfusun %60'tan fazlasının evden çalışmasının mümkün olmadığı gerçeğini göz ardı etmektedir. Var olan düzen içerisinde maaş güvencesine sahip olmak veya birikmiş parası olmak sadece belli bir azınlığın sahip olduğu imtiyazlardır. Biyopolitik açıdan bakıldığında "evde hayat var" sloganı, virüsün kollektif yaşamı etkilemesine engel olmak adına bazı bireylerin işsizliğe ve açlığa terk edilmesinin göze alındığını görünmez kılar.

Türkiye'de üst kademe müdürlerin ve onların bir altındaki profesyonellerin işlerinin %70'e yakını evden gerçekleştirebilmektedir. Bu oran daha çok fiziksel emek eksenli ve ağır iş yükü gerektiren birçok temel meslek ve zanaatlar için %10'un altındadır **(Aytun ve Özgüzel, 2020)**. Evden gerçekleştirilmeye en müsait mesleklerin başında eğitim, bilimsel ve teknik faaliyetler, ve bilgi ve iletişim sektörleri gelmektedir (%60 ila 70 oranında). Finans, sigortacılık, eğlence, rekreasyon, ulaşım, ulaştırma ve depolama gibi hizmet sektörü faaliyetlerinde ise %35-45 oranında evden çalışmak mümkündür. Son sırada ise, %18'in altında evden çalışma imkanı bulunan imalat sanayi, tarım ve inşaat sektörleri bulunmaktadır.

Evden yapılabilir işlerin coğrafi dağılımında da eşitsizlikler gözlenmektedir. Yukarıdaki tablodan de görüldüğü gibi, İstanbul, Ankara ve İzmir evden yapılabilir işlerde başı çekerken; Güney Doğu ve İç Anadolu'da eve kapanmak, gelir getirici faaliyetlerin büyük oranda sürdürülememesi sonucunu doğurmaktadır. Burada altı çizilmesi gereken bir diğer husus, evden yapılabilir işlerin en yüksek olduğu bölgelerde dahi nüfusun %70'lik kesiminin evden çalışamaz durumda olmasıdır.

O halde, kapsamlı bir sosyal politika ve destek programı öngörülmedikçe çalışan kesimin evde kalmasını beklemek ne imkan dahilindedir, ne de etik olarak

Tablo 1. Evden yapılabilir işlerin coğrafi dağılımı

Nuts-2 bölge ismi (kodu)	Ağırlıksız (%)	Ücretle ağırlıklandırılmış (%)
İstanbul (TR10)	30,1	39,2
Tekirdağ (TR21)	19,9	24,1
Balıkesir (TR22)	22,2	25,9
İzmir (TR31)	26,2	34,0
Aydın (TR32)	19,4	23,3
Manisa (TR33)	18,9	21,9
Bursa (TR41)	20,6	25,6
Kocaeli (TR42)	21,7	24,8
Ankara (TR51)	29,2	36,0
Konya (TR52)	19,2	21,7
Antalya (TR61)	22,7	27,3
Adana (TR62)	22,1	27,7
Hatay (TR63)	17,4	20,7
Kırıkkale (TR71)	18,6	20,4
Kayseri (TR72)	18,9	21,4
Zonguldak (TR81)	20,5	21,7
Kastamonu (TR82)	19,4	20,3
Samsun (TR83)	19,7	24,5
Trabzon (TR90)	22,6	25,4
Erzurum (TRA1)	20,7	23,1
Ağrı (TRA1)	16,7	17,3
Malatya (TRB1)	21,8	23,4
Van (TRB2)	14,3	14,1
Gaziantep (TRC1)	18,2	22,4
Şanlıurfa (TRC2)	15,0	18,9
Mardin (TRC3)	17,6	20,0

Kaynak: Aytun ve Özgüzel (2020)

doğrudur. Servan Altıkanat (2020), "Hayat yoksulun evine sığar mı?" diye sorduğunda sadece maddi gücü yeterli olan ve/veya toplumsal yaşam açısından hayati olmayan mesleklerde çalışanlar için "evde hayat" olabileceğine işaret etmiştir. Keza Pınar Öğünç tarafından sözleri aktarılan kurye çalışanı, "Ben nasıl evde kalabilirim? İki aktarmayla gidiyordum, sabah 7 buçukta sokaklara baksınlar, insanlar nasıl koşa koşa mesaiye yetişiyor. Metrobüs tıklım tıklım. Bomboş sokaklarda simit, çiçek satmaya çalışan insanlar görüyorum, günlük yevmiyeyle geçinenler… Evde kalanlar da, yüzde 30 mudur o, karantinasında internetten alışveriş yapıyor işte. Sınıfsal ayrım o kadar ortaya çıktı ki, bu bir sağlık meselesi değil artık, sınıf çatışması. Öyle geliyor bana. Bakan konuşuyor, "Gençler evde kalın"mış… Gençler ekmeğinin peşinde! Gençler fabrikada, bankada, kargoda, markette. Gençler ölümü evine taşıyor. Biz ortaya atılmış yemleriz, virüs kapıp ölmesi gerekenleriz. Ölene kadar da ekonomiyi canlı tutacağız ama! Devlet e-ticareti durdurmak istemiyor görüyorsunuz. İndirim bile yaptı," diye haykırdığında tam da bu çarpıklığa işaret etmektedir **(Öğünç, 2020)**.

Uzaktan çalışma imkanının olmaması, çalışanları işsiz kalma riskiyle baş başa bırakmaktadır. Nitekim, halihazırda varolan ekonomik kırılganlıklar COVID döneminde katlanarak artmıştır. 2020 yılının sonunda Türkiye'de işsizliğin yüzde 33'e yükseleceği ve hane halkı gelirinin yüzde 46 azalacağı öngörülmektedir **(Voyvoda ve Yeldan, 2020)**. İşten çıkarmaların yasaklanmadığı, ücretli izin garantisinin verilmediği, çalışanlara gelir desteği yapılmadığı sürece işyerlerinin kapatılması COVID-19 pandemisi ile mücadele etmenin toplumsal açıdan kabul edilebilir yöntemlerinden biri değildir. Sosyal devlet ilkesi benimsenmediği müddetçe COVID-19'dan kurtarayım derken açlıktan ölüme terk etme sonucu doğurmak olasılığı yüksektir.

Buna rağmen, biyopolitik açıdan bakıldığında bunun aslında çok da sakıncalı bir durum olmadığının altını çizmek gerekir. Yukarıda açıkladığım gibi, toplumun yaşamı siyasetin nesnesi haline geldiğinde, özellikle de neoliberalizmin sosyal devlet anlayışının zıttı olan piyasa mantığını zorla benimsettiği bir dönemde, nüfusun bir kısmının işsiz kalması

göze alınabilecek bir risktir. İşsizlik maaşları aşağıya doğru çeken bir baskı aracıdır. 2007-2008 finansal krizinde ABD'deki neoliberal-muhafazakar Bush yönetiminin, bireyleri ve küçük işletmeciyi kurtarmak yerine büyük korporasyonları temize çıkarmayı tercih ettiği unutulmamalıdır. Nüfusun büyük kısmının geleceğe yönelik tüm birikimlerinin silinmesine sebep olan bu tercih, iktidar stratejileri açısından büyük sermayenin korunmasının insan hayatından daha önemli olduğunun itirafı niteliğindedir. Bunun da ötesinde, emekçinin açlıkla terbiye edilmesinin en azından kısa dönemde siyasi ve ekonomik açıdan telafi edilmeyecek bir hasara yol açmayacağını öngörür.

Kısacası, "evde hayat var" sloganı yaşatmaya yönelik masum bir iktidar aracı değildir; sosyal devlet ilkesiyle desteklenmediği takdirde uzaktan çalışamayacak olanların ölme riskini görünmez kılar.

(2) COVID döneminde çalışmak zorunda bırakılan kesimler:
Virüsün yayılma eğrisini alçaltmak amacıyla nüfusun bir kısmını evde tutan kamu otoritesi, başta sağlık emekçileri olmak üzere, altyapı, besin ve zaruri ihtiyaç maddeleri üreten sektörlerde çalışanların virüsten korunması için azami önlem almamıştır. Sadece Türkiye'de değil, dünyanın birçok ülkesinde uygulanan izolasyonun, esas itibariyle bir sınıf bağışıklığı projesi içeriyor olduğu tespiti bu açıdan bakıldığında yerindedir **(Aşık, 2020)**. Bu da salgının doğurduğu yeni bir eşitsizlik kaynağıdır.

Aile ortamından sonra en fazla bulaş riskinin olduğu ortam işyerleridir **(Ceyhun, 2020)**. Maaş güvenceli kademeli mesaiye geçilmez ve işyerlerinde yeterince önlem alınmazsa, toplumsal yaşamın idamesi için çalışmak zorunda kalan emekçi kesimin COVID-19'a yakalanma ihtimali çok yüksektir **(Kocabaş, 2020)**. Bu kesimlerin sağlığa erişimi de diğer sınıflarınkine oranla daha kısıtlıdır. Sağlık sektörü hariç, pandemi süresince çalışmak zorunda bırakılanlar daha çok vasıfsız işçi ve alt düzey servis elemanlarıdır, yani daha düşük "piyasa değeri" olan profesyonel gruplardır. Nitekim, az gelirli nüfusun yoğunluklu olduğu ilçelerde vaka sayısının diğerlerine oranla daha yüksek olmasının temel sebeplerinden biri budur **(Demircan, 2020)**. Düşük gelirli kesimlerin fiziksel mesafe kurallarına uyma olasılıkları da düşüktür. Hijyen, sağlıklı beslenme ve spor yapma imkanları ise kısıtlıdır **(Kocabaş, 2020)**.

Ancak bu da biyopolitik açıdan sorun teşkil etmemektedir. Zira gerek neoliberalizmin, gerekse pandeminin yarattığı işsizler ordusu içinden bu bireylerin yerinin her zaman doldurulabileceği düşünülmektedir. Biyopolitik risk hesabına göre bunların gözden çıkarılması toplumsal yaşamı sarsacak bir tehdit oluşturmaz. Sosyal devlet geçmişine sahip olmayan ve ekonomik açıdan güçsüz olan ülkelerde böylesi neoliberal risk hesapları daha da katıksız bir biçimde yapılır. Karşıt bir örnek verilecek olursa: ABD'de Minnesota valisi gıda dağıtımı, market, manav, depo, sebze ve meyve halleri ile tüm temizlik işlerini "İkinci Derecede Acil Hizmetler" (Emergency Tier 2) olarak tanımlayan bir kararname yayınlamıştır. Buna göre bahsi geçen hizmetlerde çalışanların sağlık hizmetlerine erişimine öncelik verilmiş, virüsten korunma tedbirlerine devlet eliyle destek olunmuştur. Elbet bu da o sektörlerdeki emekçilerin hakkını tam olarak teslim etmeye yetmez, ama en azından onlara sağlanan resmi destek biyopolitik değerler skalasını biraz olsun sarsmıştır **(Folley, 2020)**.

Bu tablo içerisinde sağlık çalışanlarının durumu ayrı bir çelişkiye işaret eder. Sağlık emekçilerinin yanı sıra, toplumda daha saygın bir konuma sahip olan ve daha yüksek gelir gruplarına ait doktor ve profesörlerin de gözden çıkartılıyor olması göreceli olarak yeni bir durumdur. Sağlık sisteminin neoliberal güdü yüzünden özelleştirilmesi ve büyük bir rant alanı haline gelmesinin, sağlık çalışanlarının COVID'e yakalanmasını meslek hastalığı olarak değerlendirmenin önüne geçtiği söylenebilir, zira "meslek hastalığı" kavramı ancak sosyal devlet anlayışı içerisinde anlamlıdır. Oysa günümüzde sağlık çalışanı, rütbesi ne olursa olsun, büyük korporasyon modeli çerçevesinde güvencesizleştirilmekte ve sağlık hizmetleri metalaştırılmaktadır.

O halde COVID pandemisi şimdiye kadar kırılgan sayılmayan meslek gruplarının da artık "harcanabilir" olduğunu ortaya çıkarmıştır. İnsan hakları açısından kabul edilemez olan bu durum, neoliberal biyopolitik yönetişim açısından gayet makbul bir gelişmedir.

(3) Güvensizlik, borç sarmalı:
Neoliberal sistemde borç, "yiğidin kamçısı" olma özelliğini çoktan yitirmiş, düzenin devamı adına hem bireyleri, hem de ülkeleri disipline eden bir araç haline gelmiştir **(Lazzarato, 2012; Gago, 2017)**. Bu, yaşamak için borçlanmak, borcu geri ödemek için yeniden borçlanmaktan ibaret olan bir fasit daire başlatmakta, ekonominin çarkı da esas itibariyle böyle dönmektedir. Sadece bireyler değil, ülke ekonomileri de günümüzde bu modele uygun hareket etmeye itilmektedirler. Sermaye birikiminde ağırlığın üretim ve sanayi sektöründe değil de

finans sektöründe olduğu neoliberal kapitalist sistem içerisinde borç, alınır-satılır bir meta haline gelmiş, kâr araçları arasına katılmıştır.

COVID-19 süresince doğrudan gelir yardımından mahrum bırakılanların birçoğunun daha da fazla borca girmesi, varolan borçların da yeni kredilerle kapatılmak zorunda bırakılması söz konusudur **(Birgün, 2020)**. Bu ve yukarıdaki iki başlıkta belirtilen diğer sebeplerden dolayı, pandeminin başında kırılgan olmayan bir birey, pandemi süresince uygulanan politikalar nedeniyle kırılgan hale gelebilmektedir **(Kocabaş, 2020)**.

Yine de şuna dikkat çekmek gerekir: Ekonomi Politikası Araştırma Merkezi'nin yayımladığı bir araştırmaya göre altı değişkenin ağırlıklı ortalaması alınarak hesaplanan COVID-19 ekonomik teşvik endeksi kategorisinde Türkiye, ortalama seviyenin altında -0,76 puanla 168 ülke arasında 127. sıradadır **(Elgin, Yalaman ve Başbuğ, 2020)**. 24 Mayıs'ta güncellenen verilere göre, teşvik puanı en yüksek olan ülke 4,39 puanla Britanya'dır. Türkiye, G20 üyesi 19 ülke arasında ise 14. sıradadır. G20 ülkeleri arasında ilk sırayı ise yüzde 21,1'lik oranla Japonya almıştır. Mali teşvik paketinin milli gelire oranı kategorisinde Türkiye, yüzde 3,78 oranıyla 168 ülke arasında 63. sıradadır.

Burada sanki fizik kanunuymuşçasına öne sürülen birtakım imkansızlıkların ne denli yanıltıcı olduğunu görmek mümkündür aslında. İç savaş yaşayan Afganistan, -0,73 puanla Türkiye'nin üzerinde yer almaktadır örneğin. O halde küçük esnafın ve bağımsız çalışanın borçla talim edilmesi bir zorunluluk değil, biyopolitik ve ekonomik bir tercihtir.

(4) Toplumsal cinsiyet eşitsizliği

Toplumsal cinsiyet sözkonusu olduğunda izolasyon ve evde kapalı kalmanın kadınlara ve kız çocuklarına etkisi şöyle özetlenebilir **(HASUDER, 2020a; FAR, 2020; TTB, 2020a; Amnesty International, 2020b; Avrupa Konseyi, 2020)**:

- Ev içi şiddet oranlarında artış (ebeveyn, eş, kardeş, diğer erkek akraba veya partner şiddeti);
- Şiddet uygulayan erkekle aynı evde yaşamak zorunda olmak, şiddete uğradığını duyurma ve şiddet ortamından uzaklaşma olanaklarından yararlanamamak;
- Kız çocuklarına yönelik cinsel saldırı ve tecavüz suçlarının artması;
- Yaşanan istihdam kaybı ortamında ilk önce işten çıkarılmak, yeniden istihdam olanaklarının kısıtlanması, erkeğin de istihdam kaybı yaşaması durumunda kadının iş olanakları konusunda ikinci plana geçecek olması;
- Doğum, doğum kontrolü, gebelik sonlandırma imkanlarının kısıtlanması, kadınların üreme fonksiyonu üzerindeki kontrollerini yitirmeleri;
- Tüm bakım, temizlik, beslenme işlerinin (yeniden) kadınların omzuna yüklenmesi, salgınla birlikte artan hane içi emeğin görünmez kılınması;
- Aile içinde hastalara ve salgın hastalığa yakalananlara bakan genellikle kadınlar olduğu için, kadınların enfekte olma oranının yükselmesi.

Kadınlar üzerinde bir araştırma yürüten İstanPol Enstitüsü'nün Genel Direktörü Seren Selvin Korkmaz'a göre, "Kadınlar ağırlıklı olarak ücretsiz aile işçisi olarak veya tarım sektöründe çalışıyor. Türkiye'de salgınla birlikte özellikle çalışan kadınların ev içi iş yükünün ne şekilde arttığı sıklıkla tartışıldı ancak ev kadınları özellikle de yoksul hanelerde bulunan kadınlar bu sorunları sürekli olarak deneyimliyor. Eşlerinin çalıştığı sektörlerin de salgından etkilenen sektörler olması durumunda bu kırılganlığın boyutu daha da artıyor. Ev kadınları veya tarımda çalışan kadınlar otomatik olarak devletin salgına yönelik kayıtlı işçileri hedef alan koruyucu politikalarından da dışlanmış oluyorlar" **(Tokyay, 2020)**. DİSK-AR'ın hazırladığı bir rapora göreyse, salgın süreci en çok kadınları etkilemiştir. Çok sayıda kadın iş aramaktan vazgeçerken, kadın işsizlik oranı yüzde 45,3 olmuştur. Bu oran erkeklerde ise yüzde 35,2 olarak hesaplanmıştır.

İHD'nin (2020) "Pandemi Sürecinde Kadın" raporuna göre ise eve kapanma açısından en sert tedbirlerin alındığı 11 Mart-11 Mayıs arasında 36 kadın, erkekler tarafından öldürülmüş; 26 kadın da şüpheli şekilde yaşamını yitirmiştir. Bunu protesto eden kadınların taşıdığı bir pankartta şu yazmaktaydı: "Erkeklik coronadan daha öldürücü."

Biyopolitik açıdan konuşmak gerekirse: izolasyon ve sokağa çıkma kısıtlamaları bir yandan salgına karşı koruyarak yaşatırken, diğer yandan kadınları öldürür veya ölüme terk eder. Kadınlar, popülist ve muhafazakar iktidarların arzu ettiği şekilde yeniden eve kapanmakta, üreme fonksiyonları üzerindeki kontrolü kaybetmekte ve profesyonel yaşamdan uzaklaşmaktadırlar. COVID-19'a karşı verilecek mücahalede bunun altı çizilmedikçe kazanılan hak ve mevkilerin terkedilme riski büyüktür.

(5) Yaşizm

İrfan Aktan'ın (2020) mükemmel şekilde ifade ettiği üzere, faşizm ile "yaşizm" arasında geçişkenlik

olduğu gibi, bazı yaşamların korumaya değer, bazılarının ise kadere ve/veya virüse terkedilmesinin caiz olduğu COVID-19 salgını süresince apaçık gözler önüne serilmektedir. Fransa'da yaşlıların barındığı huzurevleri ısrarla gerek istatistiklerin, gerekse koruma önlemlerinin dışında bırakılmıştı örneğin. Türkiye'de ise 20 yaş altı ve 65 yaş üstü nüfusun evden çıkması resmen yasaklanmıştır. Toplumun bunu güvenlik adına, yaşlılara sevgi-saygı adına kabullendiği yanılgısı çok uzun sürmemiştir: bu yaş gruplarına "sakıncalı" kategoriler olarak bakmaya başlayanlar türemiştir.

B. Bilfiil öldürülenler:

(1) Göçmenler, mülteciler, evsizler, mevsimlik tarım işçileri:

Evi olmayan, sokakta veya çadırda barınan, asgari bedensel hijyeni sağlayamayan, #evdekal hashtaglerini göremeyen kesimler de korunmasız bir biçimde virüse maruz bırakılmaktadır. Evsizler, göçmen ve mülteciler, mevsimlik tarım işçileri, Romalar için "evde hayat var" sloganı tatsız bir şaka olabilir ancak **(Aysu, 2020)**. Biyopolitik açıdan bu kesimlerin yaşıyor olup olmamaları toplum tarafından önemsenmez. Bazıları hastaneye gidemedikleri için sağlıkçıların bile dikkatini çekmez. Hükümet bunları dışladığı için kamusal önlemlerden yeterince faydalanamazlar. Basın görmezden geldiği için de çoğu kaderine terkedilmiş durumdadır.

Göçmenler konusunda Halk Sağlığı Uzmanları Derneği tarafından hazırlanan "COVID-19: Göçmenler ve Mültecilerle İlgili Durum" raporu ve Heinrich Böll Vakfı'nın yaptığı bir araştırma**,** korunma ve tedavi konusundaki sorunları gayet kapsamlı şekilde ele almaktadır, burada sadece değinmekle yetineyim. Biyopolitik açıdan "yaşayan bir varlık" olmak, ilk olarak kamu otoritesi, sağlıkçılar, sivil toplum kuruluşları veya basın tarafından görünür olmaya, ikinci olarak da korunmaya değer bir birey olarak görülmeye bağlıdır **(HASUDER, 2020b; Karakaş, 2020)**.

(2) Azınlıklar, Kürtler ve muhalif siyaset yapanlar:

Öldürücü Tıp başlıklı kitabın yazarı Naomi Baumslag (2005), Almanya'da Nazi döneminde ortaya çıkan tifüs salgınının Yahudileri imha etmek için nasıl bir bahane oluşturduğunu anlatır. Yahudileri hastalık taşıyan grup olarak damgalayan Naziler, onları güya karantina altına almak ve dezenfekte etmek gerekçesiyle gettolar oluşturmuştu. Gettolarda tifüsün daha da hızla yayılması, hastalıklı Yahudi imajına inandırıcılık kazandırmıştı. Gaz odaları da hatırlanacak olursa sözde "toplu dezenfeksyon" mekanlarıydı.

Biyopolitik çağda özellikle istenmeyen azınlıkların akıbeti konusunda azami farkındalık göstermek bu yüzden son derece önemlidir. Örneğin Brezilya'da yerli halka karşı hali hazırda var olan ırkçı tavra ek olarak, Amazon ormanlarını yok edip endüstriyel tarıma yer açmak isteyen Bolsonaro hükümeti, salgının Amazon kabileleri arasında yayılması karşısında hiç bir önlem almamayı tercih etmiştir. Amaç, yerlilerden kurtulmaktır **(Democratia Abierta, 2020)**. Keza, Türkiye'de evden çalışamayacak olanların en yoğunluklu olarak yaşadığı bölge, nüfusun büyük kısmının Kürt olduğu Güneydoğu Anadolu bölgesidir (REF).

Biyopolitik açıdan bakıldığında hükümet hapishanede salgın tehlikesinin HDP'liler ve muhalifler söz konusu olduğunda gayet işlevsel olabileceğini ifşa etmiyor mu sorusunu kendimize sormamız şarttır.

Sonuç olarak

Sokağa çıkmasında iktidar açısından bakıldığında sakınca bulunmayan kesimlerin 20 ila 65 yaş aralığında çalışan aktif nüfusa denk geldiği görülmektedir. Bunun yanı sıra, bankaların, büyük sermayedar ve holdinglerin oluşacak ekonomik çöküntüden etkilenmemesi, ama çiftçi, esnaf ve ücretlinin desteksiz bırakılmasını öngören ekonomik paketler gösteriyor ki, halkın bir kesimi virüsten korunurken, diğer kesimi feda edilecektir.

Halkın bir kesimini virüsten korumak, başka bir kesimine virüs muamelesi yapmayı dışlamaz, bunlar eşanlı olarak da gerçekleşebilir. Virüsten korunmak için uygulanan stratejiler ile insanlara virüs muamelesi yapmak için uygulanan stratejiler birçok açıdan benzerlik taşır. İzolasyon ve sokağa çıkma yasağı gibi uygulamaları salgına karşı alınacak "rasyonel" önlemler olarak görme hatasına düşmek demek, biyopolitik uygulamaların "biyo"suna fazlaca odaklanmak yüzünden "politik"ini gözden kaçırmak demektir.

Buna karşı şu argüman öne sürülebilir: genel bir sokağa çıkma yasağı ilan etmek besin ve zaruri ihtiyaç zincirini sekteye uğratacağı için toplumsal yaşamın idame ettirilmesine engel olacaktır. Bu yüzden siyasi iktidar kimin çalışmaya devam etmesi gerektiği konusunda üst karar merci olmak durumundadır. Hal böyle olsa dahi, böylesi kararları neoliberal düzenin iktidarlarına bırakmak demek "makbul ölüm" kıstaslarını belirlemek konusunda da onlara yetki vermek demektir. Toplum mühendisliği, toplumsal denetim ve kısıtlama pratikleri bu yüzden asla nötr değildir, iktidarların niyet ve niteliklerinden bağımsız olarak değerlendirilemezler.

Yaşatırken öldürmeyecek bir biyopolitika henüz icat edilmemiştir. Neoliberal kapitalist, erkek egemen, milliyetçi ve doğal dengelere duyarsız bir düzen son bulmadan ne yazık ki ölüm değil yaşam siyaseti üretmek de pek mümkün gözükmemektedir.

Bu yazıdaki maksat izolasyonun salgınla mücadelede kullanılabilecek yöntemlerden biri olduğunu yadsımak değildir. Çoğu bilim insanı izolasyonun virüsün yayılmasını yavaşlattığı konusunda hemfikirdir. Sorun, izolasyon çağrısı yaptıktan sonra "ücretli izin" dememek, işten çıkarmaları engelleyen yönetmelik çıkartmamak, devletin tüm kaynaklarını izolasyondan etkilenen ücretli veya esnaf kesimin zararını telafi etmek için kullanmamak, toplumsal yaşam için elzem olan işkollarında azami sağlık önlemlerinin alınmasını şart koşmamak, ayrımcılık gütmeyen cezaevi düzenlemesi yapmamak, evsizler için çözüm üretmemek, üreticiyi el üstünde tutmamaktadır. Çok açık bir biçimde belirtmek gerekirse: ayrımcı olan virüs değil, eşitsizlikler üzerine kurulu toplumsal düzen ve bu düzeni devam ettiren, ayrımcılıktan imtina etmeyen, bazılarının hayatı eve sığsın diye diğerlerininkini gözden çıkaran yönetim anlayışıdır. COVID-19 bunu teşhir edebilirse, daha eşitlikçi bir kollektif yaşam kurmak yolunda önemli bir eşik atlanmış olabilir.

Kaynaklar

Aktan, İ. *(2020) Virüs, kapitalizm, faşizm, yaşizm. Gazete Duvar. Erişim tarihi 15 Nisan 2020, https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2020/03/31/virus-kapitalizm-fasizm-yasizm-1/.*

Akyol, M. *(2020) Kanal İstanbul ihalesi: Korona zamanında ihale projenin kendisinden bile daha çılgın." Evrensel. Erişim tarihi 26 Mart 2020, https://www.evrensel.net/haber/400473/kanal-istanbul-ihalesi-korona-zamaninda-ihale-projenin-kendisinden-bile-daha-cilgin.*

Altıkanat, S. *(2020) Hayat yoksulun evine sığar mı? Birgün. Erişim tarihi 5 Nisan 2020: https://www.birgun.net/haber/hayat-yoksulun-evine-sigar-mi-294847.*

Amnesty International *(2020a). UK: Government's coronavirus Bill explained. Erişim tarihi 24 Nisan 2020, https://www.amnesty.org.uk/coronavirus/uk-coronavirus-bill-explained.*

Amnesty International *(2020b) European governments must ensure safe and timely access to abortion care during the COVID-19 pandemic. Erişim tarihi 7 Nisan 2020, https://www.amnesty.org/download/Documents/EUR0120872020ENGLISH.PDF.*

Aşık, B. *(2020) Sınıf Bağışıklığı. Evrensel, Erişim tarihi 4 Mayıs 2020, https://www.evrensel.net/haber/403818/saglik-emekcisi-birol-asik-sinif-bagisikligi.*

Avrupa Konseyi *(2020) Women's rights and the COVID-19 pandemic. Erişim tarihi 14 Kasım 2020. https://www.coe.int/en/web/genderequality/women-s-rights-and-covid-19.*

Aysu, A. *(2020) Korona karşısında en hassas halka mevsimlik işçiler. Gazete Duvar. Erişim tarihi 03 Nisan 2020, https://www.gazeteduvar.com.tr/video/2020/04/03/tarim-gundemi-abdullah-aysu-korona-karsisinda-en-hassas-halka-mevsimlik-isciler.*

Aytun, U. ve C. Özgüzel. *(2020) Türkiye'nin evden çalışması mümkün mü? Sarkaç, Erişim tarihi 12 Nisan 2020, https://sarkac.org/2020/04/turkiyenin-evden-calismasi-mumkun-mu/.*

Baumslag, N. *(2005) Murderous medicine: Nazi doctors, human experimentation, and Typhus. Westport, Connecticut: Praeger Publishers.*

Benjamin, W. *(1999) The Arcades Project. Cambridge, Mass/ Londra: The Belknap Press.*

Birgün. *(2020) KOBİ'ler borç batağında. Erişim tarihi 9 Haziran 2020, https://www.birgun.net/haber/kobi-ler-borc-bataginda-258224.*

Brown, W. *(2020) From Exposure to Manifestation. Los Angeles Review of Books. Erişim tarihi 14 Nisan 2020, https://lareviewofbooks.org/article/quarantine-files-thinkers-self-isolation/.*

Ceyhan, M. *(2020) İstanbul'da Çok Acil Kademeli Mesaiye Geçilmeli. Onedio. Erişim tarihi 28 Ekim 2020, https://onedio.com/haber/prof-dr-mehmet-ceyhan-istanbul-dacok-acil-kademeli-mesaiye-gecilmeli-939481.*

Demircan, U. *(2020) Sınıf farkının etkisi: Koronavirüs yoksul semtler ve ilçelerde daha hızlı yayılıyor. Onedio. Erişim tarihi 13 Ağustos, 2020, https://onedio.com/haber/sinif-farkinin-etkisi-koronavirus-yoksul-semtler- ve-ilcelerde-daha-hizli-yayiliyor-913987.*

Democracia Abierta *(2020) Covid-19 has already affected 93 different indigenous nations. Open Democracy. Erişim tarihi 12 Haziran 2020, https://www.opendemocracy.net/en/democraciaabierta/la-covid-19-ya-afecta-a-93-nacionalidades-indigenas-en/.*

DİSK *(2020) DİSK, KESK, TMMOB ve TTB'nin yedi acil önlem metni imzaya açıldı. Erişim tarihi 31 Mart 2020, http://disk.org.tr/2020/03/disk-kesk-tmmob-ve-ttbnin-yedi-acil-onlem-metni-imzaya-acildi/.*

Elgin, C., Yalaman, A., Başbuğ, G. *(2020) Economic policy responses to a pandemic: Developing the Covid-19 economic stimulus index. Covid Economics: Vetted and Real Time Papers, 3: 40-54.*

Feminist Alliance for Rights *(FAR). (2020) Call for a Feminist COVID-19 Policy. Erişim tarihi 17 Nisan 2020: http://feministallianceforrights.org/blog/2020/03/20/action-call-for-a-feminist-covid-19-policy/.*

Ferrarese, E. *(2020) Vulnerability. Frankfurter Arbeitskreis. Erişim tarihi 29 Mart 2020, https://www.youtube.com/watch?v=yVuTH7RXBro.*

Folley, A. *(2020 Grocery store workers in Minnesota classified as emergency workers. The Hill. Erişim tarihi 19 Mart 2020: https://thehill.com/homenews/state-watch/488423-grocery-store-workers-in-minnesota-classified-as-emergency-workers.*

Foucault, M. *(2007) Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France, 1977-78. Hampshire and New York: Palgrave Macmillan.*

Gago, V. *(2017). Neoliberalism From Below: Popular Pragmatics and Baroque Economies. Durham ve Londra, Duke University Press.*

Gazete Karınca *(2020) Salgından en fazla kadınlar etkilendi: İşsizlik yüzde 45,3'e çıktı." Erişim tarihi 20 Haziran 2020, https://gazetekarinca.com/2020/06/salgindan-en-fazla-kadinlar-etkilendi-issizlik-yuzde-453e-cikti/.*

Gül, D. *(2020) HDP'den kayyum tepkisi: Bu bir darbedir. Euronews. Erişim tarihi 15 Mayıs 2020, https://tr.euronews.com/2020/05/15/hdp-den-kayyum-tepkisi-bu-bir-darbedir.*

Hanrieder, T. ve C. Kreuder-Sonnen. *(2014) WHO decides on the exception? Securitization and emergency governance in global health. Security Dialogue, 45(4), 2014: 331-348.*

Harari, Y.N. *(2020) Koronavirüs salgını totaliter rejimleri güçlendirebilir. Medyascope. Erişim tarihi 17 Mart 2020, https://medyascope.tv/2020/03/17/yuval-noah-harari-koronavirus-salgini-totaliter-rejimleri-guclendirebilir-yeni/.*

Harcourt, B.E. *(2015) Exposed: Desire and Disobedience in the Digital Age, Cambridge, Mass: Harvard University Press.*

Harvey, D. *(2007) A brief history of neoliberalism. New York. Oxford University Press.*

HASUDER *(2020a) Toplumsal Cinsiyet Bakışı ile COVİD-19 Salgınında Dikkate Alınması Gereken Bazı Özet Bilgiler. Erişim tarihi 21 Nisan 2020, https://korona.hasuder.org.tr/toplumsal-cinsiyet-bakisi-ile-covid-19-salgininda-dikkate-alinmasi-gereken-bazi-ozet-bilgiler-2/.*

HASUDER *(2020b) Pandemi* **S***ürecinde Göçmenler ve Mültecilerle İlgili Durum. Erişim tarihi 28 Haziran 2020, https://korona.hasuder.org.tr/pandemi-surecinde-gocmenler-ve-multecilerle-ilgili-durum/.*

İHD (2020) Pandemi Döneminde Kadın. Erişim tarihi 22 Mayıs 2020, https://www.ihd.org.tr/wp-content/uploads/2020/05/20200522_PandemiDonemindeKadin.pdf.

Karakaş, B. *(2020) Göçmen ve mültecilerin pandemi günlerinde Türkiye'de sağlık hizmetlerine erişimi. Heinrich Böll Vakfı. Erişim tarihi 18 Mayıs 2020, https://tr.boell.org/tr/2020/05/18/gocmen-ve-multecilerin-pandemi-gunlerinde-turkiyede-saglik-hizmetlerine-erisimi.*

Kavaklı, K.C. *(2020) Populist Governments and Democratic Backsliding during the COVID-19 Pandemic. Pre-print. DOI: 10.13140/RG.2.2.31478.01606 https://www.researchgate.net/publication/344608507_Populist_Governments_and_Democratic_Backsliding_during_the_COVID-19_Pandemic.*

Klein, N. *(2010) Şok Doktrini: Felaket Kapitalizminin Yükselişi. İstanbul, Agora Kitaplığı.*

Kocabaş, A. *(2020) Eşitsizlik ve Covid. TTB: Covid-19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu, Eylül 2020: 394-414.*

Lazzarato, M. *(2012) The Making of the Indebted Man, Los Angeles, Semiotext(e).*

Lemke, T. *(2014) The Risks of Security: Liberalism, Biopolitics, and Fear, in Ed. V. Lemm and M. Vatter (eds), Government of Life: Foucault, Biopolitics and neoliberalism, New York: Fordham Univ. Press: 59-74.*

Lukacs, G. *(1971) History and Class Consciousness, Londra, Merlin Press.*

Mackenzie, D. *(2020) We were warned – so why couldn't we prevent the coronavirus outbreak? New Scientist. Erişim tarihi 4 Mart 2020: https://www.newscientist.com/article/mg2453-2724-700-we-were-warned-so-why-couldnt-we-prevent-the-coronavirus-outbreak/.*

Mhajne, A. ve C. Whetstone *(2020) The Rise of the COVID Dictatorships. Foreign Policy. Erişim tarihi 16 Ekim 2020, https://foreignpolicy.com/2020/10/16/the-rise-of-the-covid-dictatorships/.*

Mozorov, E. *(2020) The tech 'solutions' for coronavirus take the surveillance state to the next level. The Guardian. Erişim tarihi 15 Nisan 2020, https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/apr/15/tech-coronavirus-surveilance-state-digital-disrupt .*

Mudde, C*. 'Wartime' coronavirus powers could hurt our democracy – without keeping us safe. The Guardian. Erişim tarihi 24 Mart 2020, https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/mar/24/wartime-coronavirus-powers-state-of-emergency.*

*Öğünç, **P.** Karantinada ayakkabı almayı inan anlamıyorum. Gazete Duvar. Erişim tarihi 5 Nisan 2020, https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2020/04/05/karantinada-ayakkabi-almayi-inan-anlamiyorum/.*

Özdoğan, N. *Covid-19 'Mevzuatı': Hukuk Yapıcılar ve Yiyiciler. Birikim. Erişim tarihi 22 Nisan 2020, https://birikimdergisi.com/guncel/10050/covid-19-mevzuati-hukuk-yapicilar-ve-yiyiciler.*

Peron, A. E. R., D.E. Duarte, L. Simões-Gomes ve M.B. Nery. *(2020) Viral Surveillance: Governing Social Isolation in São Paulo, Brazil, During the COVID-19 Pandemic. Pre-print. Erişim tarihi 31 Mayıs 2020, https://ssrn.com/abstract=3596054 veya http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3596054.*

Quammen, D. *(2020) We Made the Coronavirus Epidemic. New York Times. Erişim tarihi 28 Ocak 2020, https://www.nytimes.com/2020/01/28/opinion/coronavirus-china.html.*

Sanford, S., Polzer, J. ve McDonough, P*. (2016) Preparedness as a technology of (in)security: Pandemic influenza planning and the global biopolitics of emerging infectious disease. Social Theory and Health 14 (1): 18–43.*

Schwartz, S.A. *(2020) Climate change, Covid-19, preparedness, and consciousness. Explore, 16(3): 141-144.*

Sol Haber *(2020) İşten çıkarma mı yasaklanıyor, ücretsiz izin mi kolaylaştırılıyor? Erişim tarihi 8 Nisan 2020, https://sol.org.tr/haber/isten-cikarma-mi-yasaklaniyor-ucretsiz-izin-mi-kolaylastiriliyor-1141.*

TBID *(2020) STK'lardan COVID-19 ile Mücadelede Dijital Gözetim Teknolojileri Kullanılırken İnsan Haklarına Saygı Konusunda Açıklama. Erişim tarihi 3 Nisan 2020, https://www.tbid.org.tr/blog-tr/covid19-dijital-gozetim/.*

Tokyay, M. *Rapor: Pandemi Sürecinde Kadınlar Yoksullaşıyor. Euronews. Erişim tarihi 24 Mayıs 2020, https://tr.euronews.com/2020/05/24/rapor-pandemi-surecinde-kad-nlar-daha-da-yoksullas-yor.*

TTB *(2020a). DİSK, KESK, TMMOB ve TTB Kadın Temsilcilerinden Açıklama: Pandemi* **Döneminde Kadın Sağlık Çalışanları Korunmalı ve Kadın Sağlığı İhmal Edilmemelidir***. Erişim tarihi 7 Mayıs 2020, https://www.ttb.org.tr/kollar/COVID19/haber_goster.php?Guid=b30a02c4-904a-11ea-9b7d-6d38d16eb233.*

TTB *(2020b) 8. Ay Değerlendirme Raporu: Kısıtlamalar Sosyal Devlet İlkesiyle Yapılmalı. Erişim tarihi 11 Kasım, 2020, https://www.ttb.org.tr/kollar/COVID19/haber_goster.php?Guid=19431d58-241d-11eb-a1e1-3f428dfd4b81.*

Varieties of Democracy Institute (V-Dem) *(2020) Pandemic Backsliding. Erişim tarihi 15 Ekim 2020, https://www.v-dem.net/en/our-work/research-projects/pandemic-backsliding/.*

Voyvoda, E. ve Yeldan, E. *(2020) COVID-19 Salgının Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri ve Politika Alternatiflerinin Makroekonomik Genel Denge Analizi. Erişim tarihi 17 Haziran 2020, https://yeldane.files.wordpress.com/2020/05/covid_voyvodayeldan_v2_31mayis.pdf.*

Węglarczyk, B. *(2020) Like Hungary, Poland has used the coronavirus to undermine democracy. Notes From Poland. Erişim tarihi 29 Mart 2020, https://notesfrompoland.com/2020/03/29/like-hungary-poland-has-used-the-coronavirus-to-restrict-democracy.*

Yeşil Gazete *(2020). Korona fırsatçılığı: Korunan alanlar maden ve turizme açılıyor. Erişim tarihi 20 Mart 2020, https://yesilgazete.org/blog/2020/03/20/korona-firsatciligi-korunan-alanlar-maden-ve-turizme-aciliyor/.*